

FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

FIRAT UNIVERSITY JOURNAL OF THE FACULTY OF THEOLOGY

Sayı: 31/1 (Temmuz / July 2026), 189-205

**Ömer Nasuhi Bilmen'in Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri Adlı Eserinde
Kıraatlere Yaklaşımı**

Ömer Nasuhi Bilmen's Approach to The Qirā'āt in His Exegesis The Exalted Turkish
Translation and Commentary of The Holy Qur'an

Ahmet YILMAZ

Arş.Gör., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi
Anabilim Dalı

Res. Assist., Fırat University, Faculty of Theology, Department of Quranic Recitation and
Studies

Elazığ/Türkiye

ahmetyilmaz@firat.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2543-828X>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 4 Ocak / January 2026 Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Haziran/June 2026

Yayın Tarihi / Date Published: 1 Temmuz/July 2026 Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Atıf / Cite as

Yılmaz, Ahmet. "Ömer Nasuhi Bilmen'in Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri Adlı Eserinde Kıraatlere Yaklaşımı".
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 31/1 (Temmuz 2026), 189-205.

DOI: 10.58568/firatilahiyat.1855792

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No
plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada
belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and
writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ahmet Yılmaz).

Yayıncı / Published by

Fırat Üniversitesi/ Fırat University

Lisans Bilgisi / License Information

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Ömer Nasuhi Bilmen's Approach to The Qirā'āt in His Exegesis The Exalted Turkish Translation and Commentary of The Holy Qur'an

Abstract: This study examines the variant Qur'ānic readings (*qirā'āt*) cited by Ömer Nasuhi Bilmen (1883–1971), one of the prominent scholars of fiqh and tafsīr of the late Ottoman and early Republican periods, in his *Kur'ān-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. It focuses on Bilmen's treatment of the *qirā'āt*, the extent to which he includes variant readings in the translation and commentary of verses, and the interpretive effects of these readings. As a significant Turkish tafsīr, the work raises questions about Bilmen's approach to the science of *qirā'āt*, the degree to which different reading forms are reflected in meaning and exegesis, and the types of readings mentioned in terms of authenticity. Although the semantic and exegetical impact of variant readings occupies a broad place in classical tafsīr sources, some Turkish translations and commentaries written in the last century have not yet been examined sufficiently from this perspective. This neglected aspect of Bilmen's tafsīr played a decisive role in the formation of the present article. It also shows that his approach should be evaluated not only through individual examples but also in relation to the work's target audience, purpose, style, historical circumstances, and exegetical language. The study adopts a text-based method of analysis and interpretation, taking into account Bilmen's scholarly personality, exegetical understanding, and the general characteristics of his tafsīr. Within this framework, the variant readings in the relevant verses are examined comparatively with reference to other tafsīr works, and the reflections of the readings mentioned by Bilmen are identified. The research shows that Bilmen does not include *uṣūl*-type differences that do not affect meaning, such as *madd*, *idghām*, *imāla*, and *tashīl*. However, he refers, in a limited number of verses, to *farshī* variant readings that alter the meaning through changes in letters or vowelization. The analysis reveals that Bilmen explicitly mentions *qirā'āt* differences in eight verses. Seven of these belong to sound and *mutawātir* readings transmitted within the ten canonical traditions, while one is evaluated as a *shādh* reading. The study concludes that these readings mostly arise within morphology, while some are related to syntax. The main morphological differences include the reading of verbs in different forms, the recitation of a verbal noun as an active or passive participle, and changes in word structure through alterations in letters and vowels. The syntactic differences are associated with changes in the *i'rāb* of verbs and the different usage of particles. Bilmen avoids explicit preference and polemical discussion when dealing with these readings, and instead explains their effects on meaning in a simple and accessible manner. One significant finding is that Bilmen bases the translation section only on the Ḥafṣ transmission and does not reflect other readings in the Turkish rendering of the verses. Yet all of the variant readings he cites are included under the explanatory headings of the commentary. These readings are sometimes evaluated separately and sometimes treated together as elements that reinforce the general meaning of the verse. In some cases, as in Q 24:35, a *shādh* reading is used to support the meaning produced by the sound reading. It is particularly noteworthy that, although Bilmen is widely known as a jurist, he does not mention variant readings that affect legal rulings in verses of *aḥkām*. Furthermore, the points at which he cites variant readings generally relate to themes such as belief, prophetic history, the prophethood-related qualities of the Prophet Muḥammad, and the sincerity and devotion of believers. This approach appears closely connected with the fact that Bilmen composed his work as a tafsīr addressed to the general public and did not wish to occupy readers with technical issues requiring specialization.

Keywords: Qur'ān, Qirā'āt, Translation (Meâl), Tafsīr, Ömer Nasuhi Bilmen.

Ömer Nasuhi Bilmen'in Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri Adlı Eserinde Kıraatlere Yaklaşımı

Öz: Bu çalışma, Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yarım asrında yaşamış önemli fıkıh ve tefsir âlimlerinden biri olan Ömer Nasuhi Bilmen'in (1883-1971) *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* adlı eserinde yer verdiği kıraat farklılıklarını, müellifin kıraatleri işleyiş tarzı ve kıraatlerin tefsire olan etkisi yönlerinden incelemeyi amaçlamaktadır. Türkçe kaleme alınmış tefsirler arasında önemli bir yere sahip olan bu eserde; kıraat ilmi açısından nasıl bir yaklaşım sergilendiği, kıraat vecihlerine âyetlerin meâl ve tefsirinde ne denli ve nasıl yer verildiği, sıhhat açısından hangi tür kıraat farklılıklarına temas edildiği araştırmanın temelini oluşturmaktadır. Kıraat farklılıklarının manaya ve yoruma yönelik etkisinin klasik tefsir kaynaklarının çoğunda geniş yer bulması bu tefsirlerin yüksek lisans ve doktora düzeyinde akademik çalışmalara konu edilmesini sağlarken, son yüzyılda yazılan özellikle Türkçe meâl ve tefsirlerin bazılarının bu yönden yeteri kadar incelenmediği görülmektedir. Bunlardan biri olan Bilmen tefsirinin bu yönü, makalenin konu teşekkülünde güçlü bir rol oynamıştır. Bu durumun ardında yatan olası sebeplerin tespiti ve değerlendirilmesi araştırmanın merak uyandıran yönlerindendir. Bu tespit, Bilmen'in kıraatlere yaklaşımının yalnızca örnekler üzerinden değil; eserin hedef kitlesi, telif amacı, ilmî üslubu, dönemsel şartları ve tefsir diliyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ayrıca ortaya koymaktadır. Çalışmada, Bilmen'in ilmî şahsiyeti, tefsir anlayışı ve eserinin genel özellikleri dikkate alınarak metin odaklı bir tahlil ve çözümleme yöntemi benimsenmiştir. Bu çerçevede âyetlerdeki kıraat ihtilafları diğer tefsir eserleriyle karşılaştırmalı metotla incelenerek müellifin temas ettiği farklı okunuşların yansımaları saptanmıştır. Araştırma kapsamında Ömer Nasuhi Bilmen'in tefsirinde, anlama etkisi olmayan usûl farklılıklarına (med, idğam, imâle, teshil vb.) yer verilmediği; ancak manayı değiştiren ferşî kıraat farklılıklarına (harf ve hareke değişiklikleri) sınırlı sayıda âyette temas edildiği tespit edilmiştir. Yapılan incelemelerde müellifin toplam sekiz âyette kıraat farklılıklarını açık bir şekilde zikrettiği görülmüş; bunlardan yedi tanesinin aşere tarîki içerisinde yer alan sahih ve mütevâtir kıraatler olduğu, bir tanesinin ise şâz kıraat kapsamında değerlendirildiği belirlenmiştir. Bu kıraat farklılıklarının çoğunlukla sarf ilmi çerçevesinde ortaya çıktığı, bir kısmının ise nahiv kaynaklı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada ele alınan örneklerde; fiillerin farklı sîgalarla okunması, mastar olan kelimenin ism-i fâil veya ism-i mef'ûl şeklinde kıraat edilmesi, kelimenin yapısında harf ve hareke değişikliklerinin meydana gelmesi gibi sarf kaynaklı ihtilafların öne çıktığı görülmüştür. Nahiv açısından ortaya çıkan kıraat farklılıklarının ise fiillerin i'râbında meydana gelen değişiklikler ve harflerin farklı kullanımıyla ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bilmen'in; bu farklı vecihleri ele alırken tercih olgusundan ve tartışmadan kaçındığı, kıraatlerin mana üzerindeki etkilerini sade ve anlaşılır bir biçimde izah etmeyi benimsediği görülmektedir. Araştırmanın önemli bulgularından biri de müellifin meâl kısmında yalnızca Hafs rivayetini esas alarak diğer kıraatleri tercüme yansıtmamış olmasıdır. Buna karşılık kıraat farklılıklarının tamamına tefsirin izah başlıklarında yer verilmiş; bu vecihler kimi zaman ayrı ayrı değerlendirilmiş, kimi zaman ise âyetin genel manasını pekiştiren unsurlar olarak birlikte ele alınmıştır. Nûr Sûresi'nin 35. âyetinde olduğu gibi bazı durumlarda ise şâz bir kıraat, âyetin -sahih kıraatle okunduğundaki- anlamını destekleyici bir argüman olarak kullanılmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen'in meâl ve tefsirinde kıraat farklılıklarına sınırlı ölçüde yer verilmiş olmasının yanında kendisinin fıkıhçı olarak tanınmasına rağmen ahkâm ayetlerinde fikhî hükümlere etki eden kıraat farklılıklarına hiç değinilmemesi oldukça dikkat çekicidir. Öte yandan âyetlerde farklı kıraatlere temas ettiği noktaların genellikle inanç (akâid), peygamberler tarihi, Hz. Muhammed'in (sav) nübüvvet kaynaklı özellikleri ve müminlerin ihlas ve samimiyet vasıfları gibi konu başlıklarına taalluk etmesi; bu makalede üzerinde durulan hususlar arasında yer almıştır. Müellifin bu yaklaşımının, eserini daha çok halka yönelik bir tefsir olarak

kaleme alması ve okuyucusunu ihtisas gerektiren bir takım teknik meselelerle meşgul etmek istememesiyle yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Kıraat, Meâl, Tefsir, Ömer Nasuhi Bilmen.

Giriş

Erken dönemden günümüze değin kaleme alınan tefsir kaynaklarının hemen hepsinde kıraat farklılıklarına sık sık temas edilmektedir. Bu durum kıraatlerin âyetlerde meydana getirdiği anlam değişikliklerinin ortaya çıkardığı bir zorunluluktur. Okunuş farklılıklarının manaya ve yoruma yönelik bu etkisi klasik tefsir kaynaklarının neredeyse tamamının yüksek lisans veya doktora tezi düzeyinde akademik çalışmalarla kıraatler açısından incelenmesini sağlamıştır. Cumhuriyet döneminde telif edilen Türkçe Kurân meâllerinin ve tefsirlerin çoğu da tez, makale ve bildiri benzeri araştırmalarda yine kıraat açısından ele alınmıştır.¹ Ancak son yüzyılda yazılan Türkçe meâl ve tefsirlerden biri olan Ömer Nasuhi Bilmen'in *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri* isimli eseri üzerinde çeşitli yönlerden sayısı onlarla ifade edilecek araştırmalar yapılmış fakat eserin kıraat yönü ya yeterince irdelenmemiş² ya da tespit edilemediği için tümüyle yok sayılmıştır.³ Litaretürdeki söz konusu boşluk, bu çalışmanın yapılmasını gerekli kılan etkenlerin başında gelmektedir.

Bilmen âyetlerin meâlinde ve tefsirinde kıraat farklılıklarına oldukça az yer vermektedir. Tespitlerimize göre sadece sekiz ayette farklı okuyuşların manaya olan etkisine temas etmekle yetinmiştir. Eserin bugüne kadar geniş ölçekli ve müstakil bir çalışmayla kıraat açısından incelenmemiş olması bu materyal eksikliğiyle açıklanabilir. Ancak Bilmen'in fıkıhçı kimliğiyle tanındığı göz önüne alındığında özellikle ahkâm âyetlerinde yer alan ve hüküm farklılıklarına yol açan kıraatlere değinmesi beklenirken, onun bunu yapmayarak sadece sekiz âyette farklı kıraatlere yer vermesi, veri azlığına rağmen tek başına bu konuyu araştırılmaya değer hale getirmektedir. Zira bu durumun olası nedenlerinin tespiti Bilmen'in kıraatlere yaklaşım tarzını ortaya çıkaracaktır. Ayrıca diğer tefsirlere nispetle niçin bu kadar az sayıda âyette kıraat farklılığına değindiği sorusu, bu âyetlerin konu içeriklerinden hareketle müellifin eserini kimlere yönelik ve hangi gayeleri gözeterek kaleme aldığı çıkarımlarıyla bu makalede cevaplanmaya çalışılmıştır.

Yöntem açısından müellifin eserinde temas ettiği kıraat vecihleri sıhhat açısından tahlilleri yapılarak(mütevâtir-şâz) sınıflandırılmış ve bu vecihlere dil merkezli bir ayrıma tabi tutmak suretiyle(sarf-nahiv açısından) belirginlik kazandırılmıştır. Müellifin kıraatlere değinirken oldukça kısa ve öz açıklamalarla yetinmesinden dolayı farklı okunuşların manaya ve tefsire dönük etkisinin daha net anlaşılması ve mukayese imkânı bulmak adına klasik bazı tefsirlere sık sık başvurulmuştur.

¹ Bunlardan bazıları şunlardır: Murat Okuyar, *Kıraatlar açısından Elmalılı ve Çantay meallerinin değerlendirilmesi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012); Metin Yeşildağ, *Anlama etki eden kıraat farklılıklarının Türkçe Kur'ân meallerine yansımaları* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Ayşe Merve Manduz, *Elmalılı'nın hak dini Kur'an dili tefsiri çerçevesinde kıraat farklılıklarının anlama etkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Nurul Tuba Gökçe, *Süleyman Ateş Tefsiri'nin kıraat ilmi açısından değerlendirilmesi* (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025); Rahim Tuğral, "Günümüz Türkçe Tefsir ve Meallerde Kıraat Farklılıklarının İzleri", *Tefsirin Dünyası ve Bugünü Sempozyumu*, (1992), 203-216; Hacı Önen, "Kıraat Farklılıklarının Meâllere Yansımaları: Hasan Basri Çantay ve Kur'an Yolu Meâlleri Örneği", *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]* 54 (2017), 153-163; Ali Temel, "Kıraat Farklılıklarının Meale Yansıtılması-Mustafa Öztürk ve Kur'an-ı Kerim Meali Örneği", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, (2022), 22/345-365; Mustafa Sağlam, "Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli'nde Kıraatlerin Ele Alınışı ve Kıraatlerden Yararlanma Biçimi", *Kur'ân Meâlleri: Sorunlar, Çözüm Önerileri*, (2023), 2/447-472.

² Örnek olarak bk. Bektaş Günay, *Ömer Nasuhi Bilmen ve tefsiri*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001). Yazar tezinde Bilmen tefsirinde toplam 5 yerde kıraat ihtilaflarına değinildiğini tespit ettiğini söyleyerek bunları oldukça kısa ve öz olarak vermeyi tercih etmiştir. İlgili başlığın sonunda ise eserde bu 5 örneğin dışında kıraatlere temas edilmediğini vurgulamıştır. Bk. 242-246.

³ Bazı araştırmalarda Bilmen tefsirinde kıraatlere hiç yer verilmediği ve bu konuda bir bilgi bulunmadığı ifade edilmiştir. Örnek olarak bk. Şükrü Arslan, "Bilmen tefsiri'nin tefsir literatüründeki yeri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18, (2002), 12; Mustafa Köseoğlu, *Günümüz tefsir problemleri açısından Ömer Nasuhi Bilmen tefsirinin tahlili*, (Karaman: Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 27.

Ömer Nasuhi Bilmen'in eserinin hem meâl hem tefsir olmasından dolayı kıraatlerin yansımaları her ikisi için ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

1. Ömer Nasuhi Bilmen'in Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri

Ömer Nasuhi Bilmen, 1300/1883 yılında Erzurum'a bağlı Salasar köyünde doğmuştur. Babası Hacı Ahmed Efendi, annesi Muhîbe Hanım'dır. Babasının erken vefatı sebebiyle aynı zamanda müderris olan amcası Abdürrezzak Efendi tarafından yetiştirilmiştir. İlk eğitimine Erzurum'da başlayan Bilmen, 1908 yılında İstanbul'a gidip Fatih dersiâmlarından Tokatlı Şâkir Efendi'nin talebesi olmuştur. Hocasından icâzet aldıktan sonra, katıldığı imtihanda başarılı olarak dersiâm unvanı⁴ almaya hak kazanmıştır. Aynı zamanda dönemin hukuk fakültesi olan Medresetü'l-kudât'ı da bitiren Bilmen, 1912 yılında Beyazıt Dersiâmı olarak göreve başlamıştır.⁵

Uzun bir memuriyet hayatına sahip olan Bilmen, emekli oluncaya kadar müderrislik dışında da pek çok göreve getirilmiştir. Bunlardan en çok dikkat çeken 1943 yılında başladığı ve uzun yıllar devam ettiği İstanbul Müftülüğü görevidir. Emekli olmasına kısa bir süre kala Diyanet İşleri Reisliğine atanmış ve 10 ay sonra da emekliye ayrılmıştır.⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, 12 Ekim 1971'de İstanbul'da vefat etmiştir.

Bilmen, Osmanlı'nın son yılları ile Cumhuriyet devrinin ilk yarısında yaşamış olması hasebiyle her iki devrin de izlerini üzerinde taşıyan bir âlim olma özelliği ile ön plana çıkmıştır. İlmi sahadaki üstün salâhiyetinin yanında mütevazı kişiliği ve güzel ahlakıyla tanınan bir kimse oluşu, kendisinin Türk toplumu nezdindeki değerinin altında yatan sebepler arasındadır. Hayatı boyunca politikaya uzak kalması, dini meselelerde Ehl-i sünnet akâidinden taviz vermeyen duruşu ve bir İslâm âlimi olarak sahip olduğu vakur şahsiyeti; Bilmen'in herkes tarafından hürmet duyulan bir kişi olmasında etkili olmuştur.⁷

Hayatı boyunca İslâmî ilimlerle meşgul olan Ömer Nasuhi Bilmen, bu sahada geriye çok sayıda eser bırakmıştır. Her ne kadar fıkıhçı kimliği ve müftü unvanıyla tanınsa da İslâmî ilimlerin diğer alanlarına ilişkin kaleme aldığı eserleri de mevcuttur. Fıkıh alanında yazdığı *Büyük İslâm İlmihali* ile *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* adlı eserleri oldukça meşhurdur. Kelam ve akâid alanında ise *Muvazzah İlm-i Kelâm ve Mûlehhâs İlmi Tevhid: Akaidi İslâmiye* eserleri ile tanınmıştır. 500 hadis-i şerifi tercüme ve şerh ettiği *Hikmet Goncaları* adlı kitabı da hadis alanında yazdığı mümtaz bir eserdir.⁸

Tefsir ilmi, Ömer Nasuhi Bilmen'in çokça ilgilendiği ve bu sahada verdiği eserleri ile tanındığı alanlardan biridir. Tefsir usulü ve tefsir tarihini ele aldığı *Büyük Tefsir Tarihi* ile *Sûre-i Fethin Türkçe Tefsiri* adlı eserleri tefsir dalında kaleme aldığı eserleri arasındadır. Emekli olduktan sonra yazdığı 8 ciltten oluşan *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* isimli çalışması ise Türkçe olarak kaleme alınan meâl ve tefsirlerin başlıcalarındandır.⁹

1.1. Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri Adlı Eseri

Türkçe olarak yazılan tefsirlerin en önemlilerinden kabul edilen bu eserin tam adı *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* olup halk arasında *Bilmen Meâli ve Tefsiri* ya da *Bilmen Tefsiri* olarak bilinmektedir. Eser, müellifinin ifadesiyle 4 yıllık bir zaman diliminde tamamlanmıştır.¹⁰

⁴ Osmanlı döneminde medreselerde ve camilerde ders verme yetkisine sahip müderrisler için kullanılan bir unvan. Daha detaylı bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "Dersiâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/185,186.

⁵ Rahmi Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/162.

⁶ Sadık Albayrak, *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler* (İstanbul: Medrese Yayınları, 1979), 77.

⁷ Hasan Küçük - Veli Ertan, "Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi", *Din Müesseseleri ve Din Âlimleri* (İstanbul, 1976), 103-107; Hulusi Yavuz, "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâm* (İstanbul, 1991), 207-218.

⁸ Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", 6/162,163.

⁹ Bekir Topaloğlu - Osman Öztürk, *Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslâmî Eserler Bibliyografyası* (Ankara: DİB Yayınları, 1975), 154.

¹⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), 8/4122.

Bilmen Tefsiri, mushaftaki sûre tertibi esas alınarak Kur'ân'ın baştan sona tefsir edildiği bir eserdir. Usûl olarak her sûrenin başında o sûre ile alakalı kısa malumat aktarıldıktan sonra âyetlerin genellikle grup halinde meâli verilmekte, daha sonra meâli verilen âyetlerin *izah* başlıkları altında tefsiri yapılmaktadır. Âyetlerin tefsirinde oldukça sade bir dil ve üslup kullanılmıştır. Okuyucuyu yormamayı amaçlayan kısa ve öz bir anlatım biçimi benimsenmiştir.

Bilmen Tefsiri, rivayet yönü ağır basan bir tefsirdir. Eserde atıflı veya atıfsız şekilde istifade edilen kaynakların sayısı hayli fazladır. Başta tefsirle ilgili eserler olmak üzere; hadis, fıkıh, kelam, siyer, tarih vb. alanlardaki pek çok kaynaktan yararlanılmış ve bunların bazıları müellif tarafından açıkça zikredilmiştir.¹¹ Âyetlerin tefsirinde genellikle sebeb-i nüzule ilişkin rivayetlere temas edilmesi ve hatta bunun bazen uzun uzadıya yapılması da eserin dikkat çekici yönlerindendir.

Ömer Nasuhi Bilmen, eserinde âyetlerde yer alan kıraat ihtilaflarına ve bunların anlam üzerindeki etkilerine birkaç istisna dışında değinmemiştir. Onun bu tutumu, genellikle okuyucusunu bununla meşgul etmek istemediği şeklinde yorumlanmıştır.¹² Bizim de kanaatimiz bu yöndedir. Zira fıkıhçı olarak tanınan Bilmen'in, kıraatlerin ahkâm âyetlerinden çıkarılan hükümler üzerindeki etkileri noktasında örnek teşkil eden bazı meşhur âyetlerde dahi kıraat farklılıklarına yer vermemesi bunu doğrular niteliktedir. Sözelimi "abdest âyeti" olarak bilinen Mâide Sûresi'nin 6. âyetinde yer alan ve ayakların mesh edilmesi yahut yıkanması hükümlerinin ortaya çıkmasında etkili olan (أَرْجُلُكُمْ) ibaresinin (أَرْجُلُكُمْ) şeklinde de okunduğu kıraat ihtilafı, Bilmen'in temas etmesi beklenen ancak hiçbir şekilde değinmediği farklılıklardandır.

Bu bağlamda Ömer Nasuhi Bilmen'in tefsirinde kıraat farklılıklarına çok az yer verilmesi; bu eserin daha çok halka hitap ediyor olması ile açıklanabilir. Eserin yazılmasındaki asıl gayenin insanlara Kur'ân'ın mesajlarını sade bir şekilde aktarmak olduğu düşünüldüğünde; onları, eğitim seviyelerini aşan bir takım teknik bilgi gerektiren meselelerle gereksiz yere meşgul etmekten kaçınılması gayet tabii karşılanabilir.

2. Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri Adlı Eserde Kıraatler

Ömer Nasuhi Bilmen, tefsirinde âyetler hakkında yorum yaparken nadiren de olsa bazı âyetlerde yer alan kıraat farklılıklarına değinmiştir. Bu gibi yerlerde açıkça "Şu kıraate göre mana şöyle olur" veya "Bu kelime böyle de okunmuştur" diyerek âyetle geçen farklı kıraat vecihlerine yer vermiştir. Akabinde ise ilgili kıraat farklılıklarına bağlı olarak gelişen anlam değişikliklerini izah etmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellifin, tefsirinde açık bir ifade ile vurguladığı kıraat farklılıklarını içeren âyetlerin sayısı sekizdir. Bunların yedi tanesi aşere tariki içerisinde yer alan sahih ve mütevâtir kıraatler olup, biri ise şâz kıraat kapsamında değerlendirilebilir.

2.1. Mütevâtir Kıraatler

Bilindiği üzere kıraatlerin sıhhati üç temel şarta bağlıdır. Bunlar; Hz. Peygamber'den muttasıl bir senetle vârid olmak şeklinde tarif edebileceğimiz "isnat kriteri", mesâhif-i Osmâniyye'nin hattına uygunluğu ifade bağlamında "resm-i mushaf kriteri" ve Arap dili kurallarına muhalefet etmemek sadedinde "dil kriteri" olarak karşımıza çıkmaktadır.¹³ Bu üç şartı haiz olmakla birlikte Hz. Peygamber'den tevâtür seviyesinde nakledilmiş kıraatlere "mütevâtir kıraat" denilir ki aşere tariki içerisinde yer alan on kıraatin tamamı mütevâtir kabul edilmektedir.¹⁴ Bilmen'in meâl ve tefsirinde yedi ayrı âyetle mütevâtir kıraat farklılıklarına yer verilmekte ve bunların getirdiği mana değişikliklerine temas edilmektedir. Bu kıraat farklılıklarının yer aldığı âyetler, kıraat vecihlerinin sarf ve nahiv cihetinden analizleri göz önüne alınarak incelenecektir.

¹¹ Detaylı bilgi için bk. Bektaş Günay, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsiri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 74-79.

¹² Arslan, "Bilmen Tefsiri'nin Tefsir Literatüründeki Yeri", 12.

¹³ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr*, thk. Zekerıyya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 14.

¹⁴ İsmail Karaçam, *Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri* (İstanbul: İfav Yayınları, 2018), 87.

2.1.1. Sarf Açısından Kıraat Farklılıkları

Dilsel açıdan isim, fiil veya harf olarak değerlendirilebilecek olan bir kelime/lafız üzerinde meydana gelen yapısal değişikliği ifade eden kıraat farklılığı, kimi zaman sadece sözcüğün anlamını değiştirirken bazen de kelimenin cümlede üstlendiği rolü farklı kılmaktadır. Bu bağlamda kıraat farklılıklarının bazıları sarf, bazıları ise nahiv yönünden açıklanabilir. Bu başlık altında ele alınacak âyetlerdeki kıraat vecihleri, sarf ilmi çerçevesinde değerlendirilecektir.

2.1.1.1. Fiilin Farklı Sığalarla Okunması ile İlgili Kıraatler

إِذْ قَالَ الْخَوَارِثُونَ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنْزِلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ قَالَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

“Hani havariler de, ‘Ey Meryem oğlu İsa! Rabbin bize gökten bir sofraya indirebilir mi?’ demişlerdi. İsa da ‘Eğer mü’minler iseniz Allah’a karşı gelmekten sakının’ demişti.”¹⁵

Âyetteki kıraat farklılıkları:

- a) İmam Kisâî (هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ) ibaresini (هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبُّكَ) şeklinde okumuştur.
- b) Diğer bütün imamlar ise söz konusu lafız (هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ) şeklinde kıraat etmişlerdir.¹⁶

Mâide Sûresi 112. âyette görüldüğü üzere bir fiilin farklı sığalarla okunması, kıraat farklılıklarını meydana getiren unsurlardan biri olarak ortaya çıkmaktadır. Kûfe kıraat imamlarından olan Kisâî’nin kıraatine bakıldığında (يَسْتَطِيعُ) fiilinin müfred müzekker muhatap sığasıyla (تَسْتَطِيعُ) şeklinde okunduğu görülmektedir. Aşere tarikindeki diğer imamların tamamı ise aynı fiili (يَسْتَطِيعُ) şeklinde müfred müzekker gâib sığa ile okumuşlardır. Fiilin farklı sığalarla okunması, hemen sonraki kelime olan (رَبُّكَ) lafzının i’râbını da zorunlu olarak değiştirmiştir. Gâib sığa ile okunan vecihte (رَبُّكَ) ibaresi fail olması hasebiyle merfû’ iken, diğer kıraatte ise aynı kelime cümle içerisinde mef’ûl olarak konumlandığından dolayı mansûb okunmuştur.

Kıraat farklılığının anlam üzerindeki etkisine bakıldığında cumhurun kıraatine göre âyetin ilgili bölümünün manası “Rabbin bize gökten bir sofraya indirebilir mi?” şeklinde anlaşılmaktadır. Kisâî’nin okuyuşuna göre ise tercüme şu şekilde yapılabilir: “Rabbinden bize gökten bir sofraya indirmesini isteyebilir misin?”¹⁷

Ömer Nasuhi Bilmen, eserinde bu âyeti şu şekilde çevirmiştir: “O vakit ki, havariler; ‘Ey Meryem’in oğlu İsa! Rabbin gökten bizim üzerimize bir maide indirebilir mi?’ demişti. İsa da ‘Allah Teâlâ’dan korkunuz, eğer siz müminler iseniz.’ dedi.”¹⁸ Âyete bakıldığında müellifin, çoğunluğun kıraati olan (هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ) okuyuşunu tercih ettiği ve meâlinde de bunu esas aldığı görülmektedir.

Ancak Bilmen’in “İzah” başlığı altında yaptığı tefsir kısmına baktığımızda aslında diğer kıraate de yer verdiğini ve hatta farklı iki kıraate ilişkin klasik tefsir kaynaklarında yer alan yorumlara işaret ettiğini görmekteyiz. Şöyle ki; bu âyet-i kerimedeki kıraat ihtilafı, mana cihetiyle bakıldığında kıraat-kelam ilişkisinin güzel bir örneğini teşkil etmektedir. Bilindiği gibi kelam âlimleri, kelam ilminin ana konularından olan Allah’ın sıfatları, fiilleri, kudreti ve iradesi gibi pek çok meseleyi irdelerken zaman zaman kıraatlere başvurmuşlardır.¹⁹ Bu âyetteki kıraat ihtilafı, kelimciler tarafından Allah’ın kudret sıfatı ile ilişkilendirilerek ele alınmıştır. Nitekim müfessirlerin bazıları da meseleye aynı nazardan bakmışlardır. Buna göre kıraat imamlarının çoğunluğunun okuyuşu olan (هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ) “Rabbin bize gökten bir sofraya indirebilir mi?” kıraati, havâiriler tarafından Allah’ın güç ve kudretini sorgulayıcı

¹⁵ Mâide 5/112

¹⁶ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 172; Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî el-Bennâ, *İthâfu Fudalâi’l-Beşer bi’l-Kirâati’l-Erbaate Aşere* (Lübnan: Dâru’l-Kitâbi’l-İlmiyye, 2011), 257.

¹⁷ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân fi Tefsiri’l-Kur’ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2000), 11/219; Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr fi’l-İlmi’t-Tefsîr*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 2001), 1/601; Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâit-Tûrâsî’l-Arâbî, 1981), 12/461.

¹⁸ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 2/844.

¹⁹ Yaşar Akaslan, *Kıraat-ı Aşere Tahlili* (İstanbul: Üniversite Yayınları, 2017), 35.

tarzda kullanılan bir ifadeyi andırdığı gerekçesiyle eleştirilmiş;²⁰ hatta bazı müfessirler Kisâî'nin kıraatinin daha uygun olduğunu açıkça ifade ederek tercihte bulunmuşlardır.²¹

Merhum Bilmen'in de aynı düşünceyle âyeti tefsir ederken havârilere, Hz. İsa'nın ensarı (yardımcıları) olduklarını özellikle vurgulayarak²² gâib sîga ile okunan kıraate zahiren bakıp havârilere hakkında yanlış bir vehme kapılmanın doğru olmayacağını işaret ettiği kanaatindeyiz. Nitekim bazı müfessirler de aynı hassasiyete dikkat çekerek havârilere sıradan insanlar olmadıklarını, onların Saff Sûresi 14. âyette ifade edildiği üzere kendilerini "Allah'ın yardımcıları" olarak tanımlayan halis müminler olduklarını dile getirmişlerdir.²³

Yine müellifin gâib sîga ile okunan vechin anlamına ilişkin yaptığı "*Böyle bir mâidenin indirilmesi hikmeti ilâhiyeye muvafık olur mu?*" ve "*Böyle bir mâidenin inzâli hakkındaki senin temennine Cenâb-ı Hakk icabet eder mi?*" şeklindeki yorumlarını²⁴ dikkate alarak kendisinin burada özellikle yukarıda ifade edildiği gibi havârilere aslında Allah'ın kudretini sorgulamadıklarını vurgulamaya çalıştığı söylenebilir. Bilmen'in bu yorumu Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) âyette geçen istitaatın (güç yetirme), burada hikmet ve irade-i ilâhiyeye göre olduğu, kudret gereği olmadığı şeklindeki yaklaşımıyla da paralellik arz etmektedir.²⁵

Ömer Nasuhi Bilmen, Kisâî'nin (هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبُّكَ) kıraatinin ise "*Sen Rabbinden böyle bir sualde bulunmaya muktedir olabilir misin?*" manasını ifade edeceğini belirtmiştir. Burada artık havârilere, doğrudan Hz. İsa'ya bir soru yöneltmekte oldukları için Allah'ın kudreti değil, Hz. İsa'nın güç yetirebilirliği sınanmış olmaktadır. Ancak Bilmen, her iki kıraate de değindikten sonra cumhurun kıraati olan (هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ) "Rabbim bize gökten bir sofrayı indirebilir mi?" vechine ilişkin, Allah'ın kudretinin havârilere tarafından sorgulanması şeklinde bir vehim uyandırmasına karşın farklı bir yaklaşım ortaya koymuştur. Müellif havârilere böyle bir ifade kullanmalarındaki asıl sebebin, onların ilme'l-yakin seviyesinde olan imânlarını ayne'l-yakin derecesine taşımak istemeleri olduğunu vurgulamıştır. Bu çerçevede Hz. İbrahim'in de ölülerin nasıl diriltileceğini görmek istediğini hatırlatarak aslında havârilere Hz. İsa'ya yönelttikleri sorunun da bu minvalde anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir.²⁶

2.1.1.2. Master Olan Kelimenin İsm-i Fâil Vezninde Okunması ile İlgili Kıraatler

فَلَمَّا جَاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا لَوْلَا أُوتِيَ مِثْلَ مَا أُوتِيَ مُوسَى أَوَلَمْ يَكْفُرُوا بِمَا أُوتِيَ مُوسَى مِنْ قَبْلِ قَالُوا سِحْرَانِ تَظَاهَرَا وَقَالُوا إِنَّا بِكُمْ لَكَافِرُونَ

"Onlara katımızdan gerçek gelince, 'Mûsâ'ya verilen (mucize)lerin benzeri niçin buna da verilmedi' dediler. Onlar daha önce Mûsâ'ya verilen (mucize)leri inkâr etmemişler miydi? Onlar, 'İki sihirbaz birbirlerine destek oluyor' dediler. 'Biz hepsini inkâr ediyoruz' dediler."²⁷

Âyetteki kıraat farklılıkları:

a) Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb âyette geçen (سِحْرَانِ) kelimesini (سَاحِرَانِ) şeklinde okumuşlardır.

b) Âsım, Hamza, Kisâî ve Halefû'l-Âşir ise üzerinde ihtilâf edilen kelimayı (سِحْرَانِ) olarak okumuşlardır.²⁸

Kıraat farklılıklarının bazıları master olan bir sözcüğün, harf ve hareke değişiklikleri sonucu ism-i fâil şeklinde okunmasından kaynaklanmaktadır. Kasas Sûresi 48. âyette yer alan kıraat vechi bunun

²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdunî (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1964), 6/365.

²¹ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 12/461.

²² Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 2/844.

²³ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 12/461; el-Kurtubî, *el-Câmi'*, 6/364.

²⁴ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 2/844.

²⁵ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman (Beyrut: Dâru l-hyâi' t-Tûrâsî'l-Arâbî, 1997), 2/149.

²⁶ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 2/844.

²⁷ Kasas 28/48

²⁸ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 256; el-Bennâ, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer*, 436.

örneklerinden biridir. Yukarıda da görüldüğü üzere Kûfe kıraat imamlarının tamamı âyette geçen (سِحْرَان) lafzını bu şekilde okumuşlardır. Bu, (سحر) kelimesinin tesniye sığasıyla okunuşu olup “iki sihir” manasına gelmektedir. Mekke, Medine, Basra ve Şam kıraat imamları ise söz konusu lafzı aynı kökten ism-i fâil vezninde ve yine tesniye sığasıyla (سَجْرَان) şeklinde kıraat etmişlerdir. Bu sözcük ise “iki sihirbaz” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla âyetin ilgili kısmının anlamı Kûfelilerin kıraatine göre “İki sihir birbirini destekliyor” meâlinde iken; diğer kıraate nazaran ise “İki sihirbaz birbirlerine destek oluyor” şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Ömer Nasuhi Bilmen, âyetin meâlini şu şekilde vermektedir: “*Vaktaki onlara tarafımızdan hak geldi, dediler ki ‘Musa’ya verilenin misli buna da verilmeli değil miydi?’ Evvelce Musa’ya verilmiş olanı da inkâr etmiş olmadılar mı? Dediler ki ‘İki sihir, birbirine yardım ettiler’ ve dediler ki ‘Biz şüphe yok hepsini de münkirleriz’.*”²⁹ Bakıldığında Bilmen’in âyeti meâl ederken (سِحْرَان) vechini esas aldığı açıkça görülmektedir. Tefsir bölümünde ise her iki kıraate yer vermiş ve farklı izahlara değinmiştir.

“İki sihir” ve “İki sihirbaz” ifadelerinden nelerin yahut kimlerin kastedildiğine ilişkin kaynaklarda birbirinden farklı ve çok sayıda nakle yer verilmiştir. İki sihir şeklinde tercüme edilen (سِحْرَان) kıraatine dair tefsirlerde; burada Tevrat ile Kur’ân’ın, İncil ile Kur’ân’ın ya da Tevrat ile İncil’in kastedildiği şeklinde üç farklı yorum nakledilmiştir.³⁰ Bilmen ise “*İki sihir, yani Musa’ya da Muhammed’e de verilen şeyler iki büyüden ibaret...*” ifadesiyle iki sihirden maksadın Tevrat ile Kur’ân olduğunu söylemekte ve diğer iki görüşe yer vermemektedir.³¹

İki sihirbaz anlamına gelen (سَجْرَان) kıraati ile ilgili olarak da aynı şekilde kaynaklarda üç görüş mevcuttur. Buna göre iki sihirbaz ifadesiyle; Hz. Musa ile Hz. Muhammed, Hz. Musa ile Hz. Harun ya da Hz. İsa ile Hz. Muhammed kastedilmiştir.³² Ömer Nasuhi Bilmen ise (سَجْرَان) kıraatine ilişkin yaptığı açıklamada bu görüşlerden sadece ilk ikisine yer vererek şöyle demektedir: “*Sâhirân kıraatine nazaran da âyet-i kerime şu mealde bulunmuş olur: Firavun ile kavmi ve Beni İsrail’den olan kâfirler dediler ki ‘Musa da Harun da iki sahirdirler, bunlar sihir hususunda birbirine yardım etmiştir.’ Yahut Hz. Musa da Hz. Muhammed de iki sahiridir. Birbirine yardımcı olmuştur, birbirini peygamberlikle teşhir etmektedirler.*” Dikkatle incelendiğinde müellif, iki sihirbazın Musa ile Harun (as) oldukları durumda âyetteki ifadenin Firavun ile kavmi ve İsrailoğullarının kâfirleri tarafından dillendirildiğinin altını çizmektedir. İki sihirbazın Musa ve Muhammed (as) oldukları görüşünü ifade ederken ise sözün kimlere ait olduğuna hemen devamında aktardığı âyetin sebab-i nüzulü ile temas etmektedir. Şöyle ki; rivayete göre Kureyş müşrikleri, Yahudilere Peygamberimizin özelliklerini sorduklarında onlar, Tevrat’ta haber verilen vasıfları kendilerine bildirmişlerdir. Kureyşli müşrikler de bu özelliklerin tamamının Hz. Peygamber’de var olduğunu anlamalarına rağmen yine inkârlarına ve küfürlerine devam ederek ‘Musa ve Muhammed iki sihirbazdır’ demişlerdir.³³ Pek çok müfessirin aktardığı³⁴ ve Bilmen’in de temas ettiği bu nakilden anlaşılabileceği üzere iki sihirbazdan Hz. Musa ve Hz. Muhammed’in kastedildiği görüşüne göre, söz konusu ifadenin sahipleri Mekkeli müşriklerdir. Müellif, kastedilen iki sihirbazın Hz. İsa ile Hz. Muhammed olduğu şeklindeki üçüncü görüşe ise değinmemiştir.

2.1.1.3. Bir Lafzın Bitişik ya da Ayrı Okunması ile İlgili Kıraatlar

سَلَامٌ عَلَىٰ آلِ يَاسِينَ

“İlyas’a selam olsun!”³⁵

²⁹ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 5/2607,2608.

³⁰ et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 19/588; İbnü’l-Cevzî, *Zâdû’l-Mesîr*, 3/387; el-Kurtubî, *el-Câmi*, 13/294.

³¹ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 5/2609.

³² er-Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 24/606; el-Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl*, 4/180.

³³ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 5/2609.

³⁴ Bk. er-Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 24/606; Ebü’l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed en-Neseî, *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, thk. Yusuf Ali Bedyevî (Beyrut: Dâru’l-Kelimû’t-Tayyib, 1998), 2/648; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-Beyân* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, ts.), 6/411.

³⁵ Sâffât 37/130

Âyetteki kıraat farklılıkları:

- a) Nâfi', İbn Âmir ve Ya'kûb (إِلْ يَاسِينَ) kelimesini (ءَالِ يَاسِينَ) şeklinde okumuşlardır.
- b) Diğer kıraat imamaları ise bu lafzı (إِلْ يَاسِينَ) diye kıraat etmişlerdir.³⁶

İsimlerde meydana gelen harf veya hareke değişikliklerinin, kelime yapısı ve mana üzerinde etkili olması kaçınılmazdır. Sâffât Sûresi 130. âyette ortaya çıkan bu kıraat farklılığında ise kıraat ilmi açısından Mushaf imlâsı cihetiyle dikkat çekilecek özel bir durum mevcuttur. (إِلْ يَاسِينَ) lafzının, mushafta bu şekilde ayrı iki kelime olarak yazılmış olması³⁷ kelimenin bir ya da iki ayrı kelime olarak okunmasını sağlayan önemli bir etkidir. Yukarıda da görüldüğü üzere söz konusu lafız bir vecihte (إِلْ يَاسِينَ) şeklinde tek bir kelime olarak okunurken, diğer vecihe göre ise (ءَالِ يَاسِينَ) şeklinde iki ayrı kelimeden müteşekkil izâfet terkibi olarak okunmuştur.³⁸ Elimizdeki mushafta lafzın her iki kıraate de imkân tanır şekilde yazılmış olması bu anlamda gözden kaçırılmamalıdır.

Ömer Nasuhi Bilmen; âyet-i kerimeyi “İlyâsin üzerine selam olsun!” diye meâl ederek kıraat farklılığının mana üzerindeki etkilerini yansıtmadan, doğrudan kelimenin (إِلْ يَاسِينَ) vechinin telaffuzunu kullanmıştır.³⁹ Âyetin tefsirinde ise her iki kıraate de değinmiş ve çeşitli yorumlarda bulunmuştur.

(إِلْ يَاسِينَ) “İlyâsin” kıraatinin ifade ettiği manaya ilişkin olarak kaynaklarda pek çok görüş mevcuttur. İlyâsin kelimesinin İlyâs ile aynı anlama geldiği ve İlyas peygamberin diğer adının da İlyâsin olduğu en çok kabul gören⁴⁰ ve Bilmen’in de ilk sırada değindiği görüşlerdendir. O; İlyâs ve İlyâsin’in aynı manada iki kelime oluşunu, tıpkı cebel-i sinâ ve cebel-i sinîn ifadelerinin aynı anlamı karşılmasıyla delillendirmektedir.⁴¹ Arap dili ve kıraat âlimi olan İbn Cinnî (ö. 392/1002) de İlyâs ve İlyâsin gibi kelimelerin Arapça olmadığından dolayı Arapların bu tür kelimeleri çok farklı şekillerde telaffuz ettiklerini ve aslında bunların aynı kelimeler olduğunu ifade etmiştir.⁴² Müellif diğer bir görüşü de şu sözleriyle dile getirmektedir: “Yahut bundan (İlyâsin) murad, Hz. İlyâs ile O’na iman eden zâtlardır. O’nunla beraber tağlîb tarikiyle cem edilmişlerdir.”⁴³ Bilmen’in bu yaklaşımı da üzerinde en çok durulan görüşlerdendir.⁴⁴ Edebî bir sanat olarak tağlîb; bir lafzın, aralarındaki alakadan dolayı diğer lafzın manasını kapsayacak bir biçimde kullanılması, yani diğer kelimeye üstün tutularak tercih edilmesi olarak tarif edilebilir.⁴⁵ Bu bağlamda İlyâsin tabiri çoğul bir lafız olarak kullanılmış ve bununla Hz. İlyas (as) ile O’na tabi olan mü’minlerin geneli kastedilmiştir denebilir.

Ömer Nasuhi Bilmen; Nâfi', İbn Âmir ve Ya'kûb'un kıraati olan (ءَالِ يَاسِينَ) “âl-i Yâsin” şeklindeki okuyuşun varlığına işaret ederken aynı zamanda Hz. İlyâs’ın, Harun (as)’ın torunlarından olduğunu söylemektedir. Bunun yanı sıra Ahmed b. Hanbel’e (ö. 241/855) ve diğer bazı âlimlere dayandırarak, İlyâs ve İdrîs peygamberlerin bilinenin aksine ayrı kimseler değil aynı kişi olduğunu da ifade etmektedir.⁴⁶ Bilindiği üzere dil açısından “âl-i Yâsin”, Yâsin’in ailesi anlamına gelmektedir. Yâsin’in; Hz. İlyas olduğu, Hz. İlyas’ın babası olduğu⁴⁷ yahut Hz. Muhammed olduğu⁴⁸ şeklindeki görüşler

³⁶ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 269; el-Bennâ, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer*, 475.

³⁷ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl fi Tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Abdurrezzak el-Mehdi (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arâbi, 1999), 7/59.

³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/551.

³⁹ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 6/2999.

⁴⁰ Bk. et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 21/101; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî - Ebû Abdillâh Celâlüddîn el-Mahallî, *Tefsîru'l-Celâleyn* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), 595; Muhammed b. Muhammed Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arâbi, ts.), 7/204; Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, 7/482.

⁴¹ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 6/3001.

⁴² Ebû'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Muhtesab fi tebyîni vücûhi şevâzî'l-kurâât ve'l-izâhi 'anhâ* (Mısır: el-Meclisü'l-âla li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1999), 2/225.

⁴³ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 6/3001.

⁴⁴ Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ', *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf Necatî vd. (Mısır: Dâru'l-Misriyye, ts.), 2/392; el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 5/17.

⁴⁵ İsmail Durmuş, “Tağlîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/372,373.

⁴⁶ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 6/3001.

⁴⁷ en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl*, 3/135.

⁴⁸ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 21/101.

kaynaklarda aktarılmaktadır.⁴⁹ Sonuç olarak Bilmen'in; sayıları hayli fazla olan bu tarz görüşlere çok fazla yer vermeyerek okuyucuyu yormamayı hedeflediği, her iki kıraatin de kastedilen mana dikkate alındığında aynı anlama geldiği ve bu vecihlerin -farklı görüşler dikkatle incelendiğinde- birbirini destekler durumda olduğu söylenebilir.

2.1.1.4. Kelimenin İsm-i Fâil ya da İsm-i Me'ûl Şeklinde Okunması ile İlgili Kıraatler

قَالَ فَيَعْرِزُكَ لَا تُؤَيِّنُهُمْ أَجْمَعِينَ إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ

"İblis, 'Senin şerefine andolsun ki içlerinden ihlâslı kulların hariç elbette onların hepsini azdıracam' dedi."⁵⁰

Âyetteki kıraat farklılıkları:

a) Nâfi', Âsım, Hamza, Kisâî, Ebû Ca'fer ve Halefû'l-Âşir âyetteki (الْمُخْلِصِينَ) lafzını bu haliyle okumuşlardır.

b) İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir ve Ya'kûb ise söz konusu kelimeyi (الْمُخْلِصِينَ) şeklinde yani "lâm" harfini meksûr olarak kıraat etmişlerdir.⁵¹

Kıraat farklılıklarının bazıları Sâd Sûresi 83. âyette olduğu gibi sarf açısından ism-i fâil olan sözcüğün ism-i me'ûl olarak okunması sonucu ortaya çıkmaktadır. Görüldüğü üzere Medine ve Kûfe imamları kıraat açısından muhtelefün fih olan lafzı, (خ-ل-ص) sülâsî fiilin if'âl bâbından ism-i me'ûl olarak (الْمُخْلِصِينَ) şeklinde okumuşlardır. Bu kelime "ihlâsa erdirilenler, samimiyete mazhar kılınanlar" olarak tercüme edilebilir. Diğer kıraatte ise söz konusu sözcük, aynı baptan ism-i fâil vezninde (الْمُخْلِصِينَ) şeklinde okunmuştur ki bu da "ihlâslı olanlar, samimi davrananlar" manasına gelmektedir.

Âyetin bir cümle olarak daha net anlaşılabilmesi adına kıraat farklılığını barındıran 83. âyeti, bir önceki âyetle birlikte ele almak uygun olacaktır. Cenab-ı Hakk ile Şeytan arasında gerçekleşen diyalogun bir bölümünde İblis'in, Allah'a hitâbını konu edinen âyetleri Ömer Nasuhi Bilmen şöyle tercüme etmektedir: "İblis dedi ki: 'Senin izzetine yemin ederim ki, elbette onların hepsini azdıracam. Ancak onlardan ihlâsa erdirilmiş olan kulların müstesna.'⁵² Açıkça anlaşılacağı gibi Bilmen, âyetin meâlini yaparken (الْمُخْلِصِينَ) "İhlâsa erdirilmiş" vechini esas almış ve diğer kıraati manaya yansıtmamıştır.

Tefsir kısmında da aynı veche ilişkin olarak; ihlâsa erdirilmekten maksadın ilâhî bir nasiple masumiyete ulaştırılmak ve Cenâb-ı Hakk'a ibadet ve tâat şuuruna kavuşturulmak olduğunu ifade edip, âyetin ihata ettiği manayı biraz daha detaylandırarak okuyucuya sunmuştur.⁵³

Müellif, (الْمُخْلِصِينَ) şeklindeki diğer kıraatin varlığına ve böyle okunduğunda ortaya çıkacak olan manaya ise şu sözleriyle değinmiştir: "Bu âyet-i kerîmedeki (Muhlesin) kelimesi lâ'm'ın kesriyle (Muhlisin) diye de kıraat edilmektedir. Buna göre şu meâlde bulunmuş olur: Kalplerini, amellerini hâlis kılan kimseler müstesna, onları şeytan idlâl edemez."⁵⁴ Burada "muhlis" kelimesi Bilmen tarafından "Kalplerini ve amellerini hâlis kılan kimseler" olarak tefsir edilmiştir. Dolayısıyla "samimiyete erdirilmiş" ve "samimi davranan" meâlinde anlaşılabilir her iki kıraatin de aslında aynı manayı taşıdığını söylemek güç değildir. Çünkü ancak Allah'ın ihlâsa erdirdiği kulları, ihlâslı olmuş olacaktır. Bundan ötürü kaynakların çoğunda âyette geçen bu kıraat farklılığına işaret edildiği⁵⁵ ve mana açısından her iki vechin de birbirini tamamlayıcı görevde rol üstlendiği

⁴⁹ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhîtt fi't-Tefsîr*, thk. Sıtkı Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999), 9/121.

⁵⁰ Sâd 38/82,83

⁵¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 271; el-Bennâ, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer*, 479.

⁵² Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 6/3056.

⁵³ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 6/3057.

⁵⁴ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 6/3058.

⁵⁵ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İrâbuhû*, thk. Abdülcilil Abduh Şelbî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 4/341; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 4/516; el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 5/35.

görülmektedir. Ömer Nasuhi Bilmen de bu çerçevede bir yaklaşımla âyette yer alan farklı iki kıraate değinmiş ve manalarını bu şekilde izah etmiştir.

2.1.1.5. Kelimenin Yapısındaki Harf Değişikliği ile İlgili Kıraatler

وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ

“O, gayb hakkında cimri değildir.”⁵⁶

Âyetteki kıraat farklılıkları:

a) Nâfi’, İbn Âmir, Âsım, Hamza, Ebû Ca’fer, Ravh ve Halefü’l-Âşir (ضَنِينٍ) kelimesini “dâd” harfi ile bu şekilde okumuşlardır.

b) İbn Kesîr, Ebû Amr, Kisâî ve Ruveys ise bu lafzı “zâ” harfi ile (ظَنِينٍ) şeklinde kıraat etmişlerdir.⁵⁷

Arapçada bazen kelimenin bir harfinin değişiminden kaynaklanan farklılık, manada kendini çok güçlü şekilde gösterebilmektedir. Kıraat farklılığını incelediğimiz Tekvîr Sûresinin 24. âyeti, sözünü ettiğimiz vakıanın bir örneğini teşkil etmektedir. Yukarıda aktarıldığı üzere kıraat imamlarının bazıları âyetteki (ضَنِينٍ) ibaresini böyle okurken, diğerleri ise (ظَنِينٍ) olarak okumuşlardır. (ضَنِينٍ) kelimesi Arapçada (ضَنَّ) kökünden sıfat-ı müşebbehe kalıbında isim olup “sakınan, vermeyen, cimri, pinti vb.” anlamlara gelmektedir. (ظَنِينٍ) ise (ظَنَّ) kökünden ism-i mef’ûl anlamında kullanılan bir sözcük olup “zanlı, zan altında olan, güvenilmez, sanık vb.” manaları ifade etmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen, âyeti meâllendirirken genelde yaptığı gibi burada da Hafs rivayetini esas alarak şöyle mana vermiştir: “*Ve O, -Peygamber- gayba ait hususta behîl değildir.*”⁵⁸ Anlaşıldığı üzere müellif üzerinde kıraat ihtilâfı olan lafzı, elimizdeki mushafta yazıldığı şekliyle (ضَنِينٍ) olarak kabul etmiş ve Arapçada cimri anlamına gelen bir diğer kelime olan (بَخِيلٍ) “Behîl” sözcüğüyle tercüme etmiştir. Diğer kıraati ise meâle yansıtmamıştır.

Âyeti tefsir ettiği izah kısmında da (ضَنِينٍ) kıraatine ilişkin olarak Hz. Peygamber’in gayba karşı cimri olmayışını; O’nun ilahî vahyi insanlara tebliğ noktasında ve dinî hükümleri Müslümanlara anlatmak ve öğretmek gibi vazifeleri hakkında asla bildiklerini sakınan bir pozisyonda olamayacağına ve bu hususta hiçbir şekilde geri durmayacağına dikkatleri çekerek açıklamaktadır.⁵⁹

Müellif, (ظَنِينٍ) “güvenilmez” vechine dair ise “*Bu kelime, müttehem demektir. Yani O -Peygamber- Kur’ân-ı Azim’in âyetlerini ümmetine tebliğ hususunda asla müttehem değildir.*” açıklamasında bulunarak⁶⁰ Hz. Peygamber’in gerek İslamî hükümler özelinde gerekse de dile getirdiği diğer söylemlerinde her açıdan vahiy ile desteklenmiş olduğunun altını çizmektedir.

Görüldüğü gibi Bilmen, (ضَنِينٍ) vechinde yaptığı gibi (ظَنِينٍ) kelimesini de yine Arapça bir kelime olan (مُتَّهَمٍ) “müttehem” sözcüğü ile tercüme etmiştir. Bu kelime “itham edilen, suçlanan vb.” anlamlara gelmektedir. Müellifin açıklamalarından hareketle âyet-i kerimenin, -bu vecihle okunduğu zaman- Hz. Peygamber’in Kur’ân’ı, dinî hükümleri veya tarihî bilgileri aktarma ve açıklama hususunda asla güvenilmez bir kimse olamayacağı ve yalancılıkla itham edilemeyeceği manasını taşıdığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda her iki kıraat hakkında da çeşitli gerekçelerle tercihte bulunulmuş ve birinin diğerine nazaran daha efdal olduğu dillendirilmişse de⁶¹, Ömer Nasuhi Bilmen bu görüşlerden hiçbirine yer vermemiş ve kıraatlerin mana açısından izahlarıyla iktifâ etmiştir.

2.1.2. Nahiv Açısından Kıraat Farklılıkları

“Arapça gramerinin söz dizimi kuralları ile i’râb bölümünü kapsayan ilim” şeklinde tarif edilen⁶² nahiv, tanımdan da anlaşılacağı üzere Arap dili bağlamında cümle bilgisi ve cümlenin yapısı ile

⁵⁶ Tekvîr 81/24

⁵⁷ İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 298; el-Bennâ, *İthâfu Fudalâi’l-Beşer*, 573.

⁵⁸ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 8/3978.

⁵⁹ Bk. Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 8/3979.

⁶⁰ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 8/3980.

⁶¹ el-Ferrâ’, *Meâni’l-Kur’ân*, 3/242; et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, 24/262; er-Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 31/70.

⁶² İsmail Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/300.

ilgilenen bir bilim dalıdır. Kıraat farklılıklarının, kelime üzerinde meydana gelen yapısal değişikliklerden kaynaklandığı daha önce vurgulanmıştı. İşte bu değişiklikler sonucu bazen sadece kelimenin manasında farklılıklar ortaya çıkarken, kimi zaman da sözcüklerin cümle içerisindeki konumları değişmekte ve cümlelerin yapısı yeniden şekillenmektedir. Şimdi Ömer Nasuhi Bilmen'in, meâl ve tefsirinde bu nev'i kıraat vecihlerini nasıl ele aldığı incelenecektir.

2.1.2.1. Fiillerin İ'râbı ile İlgili Kıraatler

وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ

"Onlar gerçekten tuzaklarını kurmuşlardı. Tuzakları yüzünden dağlar yerinden oynayacak olsa bile, tuzakları Allah katındadır (Allah onu bilir)."⁶³

Âyetteki kıraat farklılıkları:

- a) Kisâî âyetteki (لَتَزُولَ) lafzını (لَتَزُولَ) şeklinde okurken;
- b) Diğer kıraat imamaları ise aynı kelimeyi (لَتَزُولَ) halinde kıraat etmişlerdir.⁶⁴

İbrâhîm Sûresinin 46. âyetindeki kıraat ihtilâfına bakıldığında (لَتَزُولَ) fiilinin bir kıraatte merfû', diğerinde ise mansûb okunduğu görülmektedir. İmam Kisâî'nin kıraatine göre (لَتَزُولَ) şeklindeki vecihte; "lâm" harfinin lâ-m-ı ibtidâ, (وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ) ibaresindeki "in" edatının ise (إِنَّ) "inne" nin muhaffef hali olduğu belirtilmektedir.⁶⁵ (لَتَزُولَ) kıraatinde ise "in" edatının (مَا) "mâ" (mâ-i nâfiye) anlamında olumsuzluk için geldiği, (لَتَزُولَ) fiilinin başındaki meksûr "lâm" harfinin de lâ-m-ı cühd olup inkâr manası için te'kid amaçlı kullanıldığı ifade edilmiştir.⁶⁶

Âyetin ilk cümlesinde genel itibariyle müşriklerin çeşitli hileler tertip etmek yönündeki tutumlarını devam ettirdikleri, Allah'ın ise bütün bunları elbette bildiği vurgulanmaktadır. Kıraat farklılığının bulunduğu (وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ) şeklindeki ikinci cümlede ise Kisâî'nin kıraatine göre mana, "Onların hile ve tuzaklarından dolayı (tuzakları o denli büyük ki) neredeyse dağlar bile yerinden oynayacak (yok olup gidecek)!" meâlinde şekillenirken; cumhurun kıraatine baktığımızda "Onların hile ve tuzaklarından dolayı dağlar yerinden oynayacak değil ya! (tuzaklarının pek de bir önemi yok!)" anlamı ortaya çıkmaktadır. Yani iki kıraat arasındaki mana farkı; kâfirlerin tuzaklarının büyük olduğu yahut değersiz ve kıymetsiz görüldüğü sonucunu doğurmaktadır.⁶⁷

Ömer Nasuhi Bilmen, meâl kısmında çoğunluğun kıraati olan (لَتَزُولَ) vechini tercih ederek âyete şöyle mana vermiştir: "Ve muhakkak ki onlar hileleriyle hilede bulundular ve onların hilesi Allah katında (malûmdur). Ve onların hilesi, ondan dağlar zail olacak bir (kuvvette) değildir"⁶⁸ Tefsir bölümünde ise buradaki hileden kastın kâfirlerin din aleyhinde takındıkları tutumları olduğunu ve onların bu bağlamda kurdukları bütün tuzakların ehemmiyetsiz kaldığını ifade etmiştir.

Müellif, Kisâî'nin kıraatine göre ise meâlin "Şüphesiz ki, onların hilesi öyle kuvvetlidir ki, ondan dağlar bile yerlerinden gidebilir." şeklinde ortaya çıkacağını söylemektedir.⁶⁹ Hemen akabinde ise "Fakat buna rağmen yine onlar makhûr olacaklardır; hileleri tesirsiz kalacaktır ve din-i ilâhî devam edip duracaktır." tarzındaki yorumuyla kanaatimizce aslında bu kıraate göre de mananın, çoğunluğun kıraati olan (لَتَزُولَ) vechindeki gibi anlaşılması gerektiğine işaret etmiştir. Çünkü yukarıda iki kıraat arasındaki temel mana farkının, kâfirlerin tuzaklarının büyük ve önemli mi yahut kıymetsiz ve ehemmiyetsiz mi kabul edilmesi olduğu aktarılmıştı. Bu çerçevede kâfirlerin her halükârda İslam karşısında yenilmiş ve hakîr vaziyette kalacaklarını deklere etmek, onların din aleyhinde yürütmüş ve yürütecek oldukları hilekâr tutumlarının son kertede önemsiz ve kıymetsiz kalacağını ifade etmektir. Dolayısıyla Bilmen'in, iki kıraati bu açıdan yakın anlamlı ve birbirini destekler nitelikte gördüğü sonucu çıkarılabilir.

⁶³ İbrâhîm 14/46

⁶⁴ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 225; el-Bennâ, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer*, 344.

⁶⁵ el-Kurtubî, *el-Câmi*, 9/380.

⁶⁶ er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 19/110.

⁶⁷ el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 3/203; es-Süyûtî - el-Mahallî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 337.

⁶⁸ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 4/1706.

⁶⁹ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 4/1707.

2.1.2.2. Harflerle İlgili Kıraatler

قَالَ أَمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ أَدْنَى لَكُمْ إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ فَلَسَوْفَ تَعْلَمُونَ لَأَقْطِعَنَّ آيَاتِكُمْ وَارْجِلُكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَا تَصْلَبْنَكَ أَجْمَعِينَ

"Firavun, 'Ben size izin vermeden ona inandınız ha? Mutlaka o size sihri öğreten büyüğünüzdür. Yakında bilip göreceksiniz siz! Andolsun, ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim ve hepinizi asacağım' dedi."⁷⁰

Âyetteki kıraat farklılıkları:

- a) Hafs ve Ruveys (أَمَنْتُمْ) fiilini bu şekilde tek hemze ile okumuşlardır.
- b) Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir ve Âsım (أَمَنْتُمْ) fiilinin başına bir hemze getirerek (ءَأَمَنْتُمْ) olarak kıraat etmişlerdir.
- c) Ebû Bekr Şu'be, Hamza, Kisâî, Ravh ve Halefû'l-Âşir ise (ءَأَمَنْتُمْ) şeklinde iki hemze ile ancak ikinci hemzeyi teshîl ile okumuşlardır.⁷¹

Şuarâ Sûresi 49. âyette yer alan kıraat vecihlerine baktığımızda üç farklı okuyuş olduğu görülmektedir. Ancak İmam Âsım'ın ikinci râvisi Şu'be'nin de aralarında bulunduğu imamların okuyuşunun kıraat ilminde usûl farklılığı olarak değerlendirildiğini hatırlatmakta fayda vardır. Yani bu âyette aslında manayı etkileyen iki farklı okuyuş mevcuttur. İlki, fiilin tek hemze ile okunduğu vecih; ikincisi ise fiilin iki hemze ile okunduğu halidir.

(أَمَنْتُمْ) kıraatinde bu lafız; (أ-م-ن) kökünden if'âl bâbına giren fiilin, cemi' müzekker muhatap sîgasından mâzî formudur. Dolayısıyla baştaki hemze if'âl bâbının hemzesi (hemze-i kat')dir. Fiil bu şekilde okunduğunda "İman ettiniz, inandınız" anlamına gelmektedir. Diğer kıraate göre ise fiilin başına bir istifhâm (soru) hemzesi getirilerek okunduğu görülmektedir. (ءَأَمَنْتُمْ) şeklindeki bu okuyuş "İman mı ettiniz? İnandınız mı?" manalarına gelmektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen, (أَمَنْتُمْ) kıraatine bakarak âyete şöyle meâl vermiştir: "Firavun dedi ki: 'Ben size izin vermeden evvel siz ona iman ettiniz, şüphesiz ki O, size sihri öğretmiş olan büyüğünüzdür. Artık yakında bileceksiniz. Elbette ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlamasına kestireceğim ve muhakkak sizi toplu bir halde astıracağım'"⁷² Görüldüğü üzere müellif, âyetin diğer veche göre okunuşunun ortaya çıkardığı manayı meâlde yansıtmamıştır.

Bilmen, âyetin tefsirinde "Diğer bir kıraate göre de 'ona iman mı ettiniz?' demektir." ifadesiyle (ءَأَمَنْتُمْ) kıraatine değinmekte, ancak bunun mana açısından izahına girmemektedir.⁷³ Müfessirlerin de hemen hepsi ya bu âyetteki kıraat farklılığına hiç değinmemiş ya da sadece "Bu şekilde de okunmuştur" sadedinde ifadelerle diğer veche işaret etmişlerdir. Merhum Bilmen'nin ve diğer müfessirlerin bu yaklaşımlarının altında yatan sebebin, bu âyet-i kerimedeki farklı kıraatlerin birbirine yakın anlamlar ifade etmesi, dolayısıyla iki vechin ortaya çıkardığı mana farkının sonuç açısından kastedilen mesajı değiştirmemesi olduğunu söyleyebiliriz.

2.2. Şâz Kıraatler

Hiz. Peygamber'den tevâtüren nakledilmiş kıraatlere mütevâtir kıraat denildiği ve aşere tariki içerisinde yer alan on kıraatin tamamının mütevâtir kabul edildiği daha önce belirtilmişti. (الشاذ) "eş-Şâz" terimi ise; Arap dili kurallarına, yaygın kullanıma ve kıyasa aykırı olan kelime ve yapılar için kullanılmaktadır.⁷⁴ Kıraat istilâhında ise sahih kıraatin şartlarından en az birini taşımayan kıraatlere "şâz kıraat" denilir ki, aşere tarihinin dışında kalan bütün kıraatler genel olarak şâz kabul edilmektedir.⁷⁵ Namazda veya ibadet amacıyla okunması câiz görülme⁷⁶ şâz kıraatler, tefsirlerde

⁷⁰ Şuarâ 26/49

⁷¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 251; el-Bennâ, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer*, 421.

⁷² Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 5/2456.

⁷³ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 5/2457.

⁷⁴ Soner Gündüzöz, "Şâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/384.

⁷⁵ Bk. Abdülhamit Birişik, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/429; Abdurrahman Çetin, *Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 234.

⁷⁶ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'Ulûmî'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâ'l Kütübî'l-Arabî, 1957), 1/332,333.

zaman zaman bazı görüşlerin desteklenmesinde yahut fıkıh ve Arap dili sahalarında *şâhid* olarak kullanılmaktadır.⁷⁷ Kıraatler açısından incelediğimiz Ömer Nasuhi Bilmen'in meâl ve tefsirinde - tespit edebildiğimiz kadarıyla- sadece Nûr Sûresi'nin 35. âyetinde şâz bir kıraat vechine temas edilmektedir.

2.2.1. Sarf Açısından Kelimenin İsim ya da Fiil Şeklinde Okunması ile İlgili Kıraatler

اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ...

"Allah göklerin ve yerin nurudur..."⁷⁸

Âyetteki kıraat farklılıkları:

a) Aşere tarikinde yer alan imamların hepsi (اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ) âyetini bu şekilde okumuşlardır.

b) Übey b. Ka'b, Ebû Ca'fer el-Medenî (aşere tariki dışında değerlendirilen kıraatinde), Abdülaziz el-Mekkî, İbn Semeyfa' ve Ebu'l-Mütevekkil ise söz konusu âyeti (اللَّهُ نَوْرُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ) şeklinde kıraat etmişlerdir.⁷⁹

Kıraat farklılıklarını meydana getiren unsurlardan biri de Arapçada isim olan bir sözcüğün bazen fiil şeklinde okunmasıdır. Şâz bir rivayet olarak incelediğimiz Nûr Sûresi 35. âyetteki kıraat farklılığı, bahsi geçen durumun bir misalini sunmaktadır. Görüldüğü üzere âyetteki (نُورُ) lafzı Arapçada isim olup, sahih ve mütevâtir bir kıraat olarak okunmaktadır. Bu kelime "aydınlık, ışıık vb" anlamları ifade etmektedir. Diğer kıraatte ise aynı sözcük bu defa müfred müzekker gâib sîgasıyla tef'îl bâbindan mâzî fiil şeklinde (نَوْرُ) olarak okunmuştur ki bu da "aydınlattı" manasına gelmektedir. (نور) lafzı; (نُورُ) şeklinde okunduğunda (السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ) ibareleri cümle içerisinde muzâfün ileyh olarak konumlanırken, (نَوْرُ) okuyuşunda ise mef'ûl görevini üstlenmektedir.

Âyet-i kerime mütevâtir olan vecihle okunduğunda "Allah göklerin ve yerin nurudur" şeklinde tercüme edilebilir. Nitekim Bilmen de âyetin meâlini aynı şekilde vermektedir.⁸⁰ Şâz olan kıraate göre ise aynı ibare, "Allah gökleri ve yeri aydınlattı" anlamına gelmektedir. Nûr Sûresinin bu âyeti, tefsir açısından izahı oldukça güç bir âyettir. Bundan dolayı müfessirlerin hemen hepsi bu âyet hakkında pek çok rivayete yer vermiş ve uzun açıklamalarda bulunmuşlardır. Kıraatler açısından incelediğimiz Bilmen meâli ve tefsirinde de bu âyete ilişkin izah kısmı oldukça uzun tutulmuştur. Ancak biz sadece konumuzla alakalı yönere dikkat çekmeye çalışacağız.

"Allah göklerin ve yerin nurudur" ifadesinde geçen nurun, gerçek anlamında kullanılmadığı, mecazen takdir edildiği hususu Bilmen'in ve diğer müfessirlerin dikkat çektiği noktaların başında gelmektedir. Zira lügatte ışıık anlamına gelen bu lafzın Allah için kullanılamayacağı, dolayısıyla buradaki nurdan maksadın "nurlandıran, aydınlatan vb." anlamda anlaşılması gerektiğinin altı çizilmektedir.⁸¹ Cenab-ı Hakk'ın aydınlattıktan kastedilen manaya ilişkin ise birbirinden farklı görüşler mevcuttur. Allah'ın güneş ve ay vasıtasıyla gökleri ve yeri gerçek anlamıyla aydınlattıktan olduğu, göklerde ve yerde bulunanlara hidayet vererek onları manen aydınlattığı ya da göklerin ve yerin idarecisi olduğu şeklindeki yaklaşımlar bunlardan bazılarıdır.⁸²

Ömer Nasuhi Bilmen'in "Allah göklerin ve yerin nurudur demek, göklerin ve yerin münevviridir meâlinde. Mamafih bu nur lâfzı, bazı kıraatlara göre münevvir olarak okunmaktadır."⁸³ sözleri ile âyetteki nur lafzının aslında "nurlandıran, aydınlatan" manasına geldiğini ifade ederken, şâz bir vecih olarak incelediğimiz (نُورُ) şeklindeki kıraati hatırlatarak bunu, âyetteki nur lafzının nasıl anlaşılması

⁷⁷ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974), 1/256.

⁷⁸ Nûr 24/35

⁷⁹ Bk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzî'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'* (Kahire: Mektebetü'l-Müteebbî, ts.), 103; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/295.

⁸⁰ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 5/2354.

⁸¹ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 5/2361.

⁸² et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 19/177,178; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/295,296; el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 4/107; es-Süyûtî - el-Mahallî, *Tefsiru'l-Celâleyn*, 464; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm*, 6/175,176; Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 5/2355.

⁸³ Bilmen, *Bilmen Meâli ve Tefsiri*, 5/2362.

gerektiğine dair bir delil olarak zikretmesi oldukça önemlidir. Çünkü şâz kıraatlerin işlevsel çerçevede en önemli özelliklerinin, âyetlerin tefsirinde bazı görüşler için destekleyici birer argüman olarak kullanılmaları olduğunun altı sık sık çizilmektedir. Burada Bilmen'in ortaya koyduğu tavır, şâz okuyuşların bahsi geçen yönünü tekrar hatırlatmaktadır.

Netice itibariyle burada; âyetin mütevâtir kıraatle okunduğu veche ilişkin yapılan yorumun, yani müfessirlerin nur lafzından kastedildiğini öne sürdükleri mananın, lafız açısından şâz bir vecih olan (تَوَرَّ) kıraatinde tezahür ettiği görülmektedir. Bu anlamda iki kıraat arasında ciddi bir anlam farklılığının olmadığını anlaşılmaktadır.

Sonuç

Ömer Nasuhi Bilmen'in meâl ve tefsirinde anlama hiçbir etkisi bulunmayan usûl farklılıklarına yer verilmediği, ancak eserin genelinde toplamda 8 âyetle mana ve tefsir üzerinde değişiklikler meydana getiren ferî kıraat farklılıklarına temas edildiği tespit edilmiştir.

Yakın dönemde Türkçe olarak kaleme alınmış olan bu tefsirde, eserin rivayet yönünün ağır basmasına rağmen kıraatlere oldukça az rastlanıldığı görülmüştür. Fıkhî hükümlerin çeşitlenmesinde ekili olan ve çokça bilinen bazı kıraat farklılıklarına dahi değinilmemesi, müellifin fıkıhçı kimliğiyle ilk etapta bağdaştırılamamıştır. Daha sonra bu durumun muhtemel sebebinin; Bilmen'in, eserini halka hitaben yazmış olması dolayısıyla onları ihtisas gerektiren meselelerle fazlaca meşgul etmek istememesi olduğu kanaati hâsıl olmuştur. Bunun yerine genellikle insanların dikkatini cezbedecek noktalara ilişkin kıraat farklılıklarını ön plana çıkarttığı görülmüştür. Mâide suresi 112. âyetle doğru inanç ve akâide, Kasas suresi 48. ile Saffât suresi 130. âyetlerde peygamberler tarihine ve kutsal kitaplara, Sâd suresi 83. âyetle müminlerin ihlas ve samimiyetine, Tekvîr 24. âyetle ise Hz. Peygamber'in risâletinden kaynaklı bazı özelliklerine dikkat çeken kıraat farklılıklarına temas etmesi bu varsayımı güçlendirmiştir.

Bilmen Tefsirinde 8 ayrı âyetle müellif tarafından açıkça temas edilen farklı kıraat vecihlerinden; Nûr Sûresi 35. âyetdeki kıraat hariç geriye kalan 7 âyetle yer alan okuyuşların tamamının aşere tarikinde geçen sahih ve mütevâtir kıraatler olduğu, Nûr Sûresindeki vechin ise şâz kıraat kapsamında değerlendirildiği tespit edilmiştir. Lugavî açıdan bakıldığında; mütevâtir kıraatlerden 2 tanesinin bulunduğu âyetlerdeki ihtilafların nahiv kaynaklı olduğu; geriye kalan 5 tane mütevâtir vechin ve şâz olan kıraatin bulunduğu âyetlerdeki farklılıkların ise sarf yönünden meydana geldiği saptanmıştır. Dolayısıyla eserde temas edilen kıraat farklılıklarının çoğunlukla sarf açısından ortaya çıkan ihtilaflar olduğu ifade edilebilir.

Kıraatlerin sarf cihetinden ele alınanlarının genellikle fiilin farklı sîgalarla okunmasından, isim olan sözcüğün fiil şeklinde kıraat edilmesinden ya da ismin yapısında gerçekleşen harf ve hareke değişikliklerinden dolayı meydana geldiği; nahiv kaynaklı olan ihtilafların ise cümlenin i'râbının değişmesinden ötürü ortaya çıktığı görülmüştür.

Çalışmada, Bilmen tefsirinde âyetlerin meâli verilirken sadece Hafs rivayetinin esas alındığı diğer kıraatlerin ise meâle yansıtılmadığı belirlenmiştir. Eserde değinilen kıraat farklılıklarının tamamına izah başlıkları altındaki tefsir kısımlarında yer verildiği, âyetlerdeki farklı vecihlerin kimi zaman ayrı ayrı değerlendirildiği, bazen de âyetin genel manasını bütüncül şekilde pekiştirmesi sebebiyle birlikte ele alındığı gözlemlenmiştir. Nûr Sûresindeki âyetle ise mananın nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin olarak şâz bir kıraat vechinin destekleyici rolünden faydalandığı müşahade edilmiştir.

Son olarak şu gerçeğin altını çizmek gerekir ki kıraat farklılıklarının hiçbirisi âyetlerin meâlinde ve tefsirinde bir zıtlığa veya çelişkiye asla sebep olmamıştır. Aksine, bu okuyuşlar âyetlerdeki anlam zenginliğinin ortaya çıkmasına vesile olmuş ve mananın farklı yönlerinin tezahürüne imkân sağlamıştır. Merhum Ömer Nasuhi Bilmen hocanın meâl ve tefsirinde de bunun örnekleri bir kez daha görülmüş, araştırmamızda elde ettiğimiz sonuçlar bu hakikati doğrulamıştır.

Kaynakça | References

- Akaslan, Yaşar. *Kıraat-ı Aşere Tahlili*. İstanbul: Üniversite Yayınları, 2017.
- Albayrak, Sadık. *Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler*. İstanbul: Medrese Yayınları, 2. Basım, 1979.
- Arslan, Şükrü. "Bilmen Tefsiri'nin Tefsir Literatüründeki Yeri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2002).
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne. *Me'âlimü't-Tenzîl fi Tefsiri'l-Kur'ân*. thk. Abdurrezzak el-Mehdi. Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l-Arâbî, 1999.
- Bennâ, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî. *İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kirâati'l-Erbaate Aşer*. Lübnan: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 2011.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman. Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l-Arâbî, 1997.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Birişik, Abdülhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*. 25/425-432. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-Beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Durmuş, İsmail. "Nahiv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*. 32/300-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Durmuş, İsmail. "Tağlîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*. 39/372-374. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ebüsuûd, Muhammed b. Muhammed. *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l-Arâbî, ts.
- Endelüsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *el-Bahrü'l-Muhîr fi't-Tefsîr*. thk. Sıtkı Muhammed Cemil. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1999.
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf Necatî vd. Mısır: Dâru'l-Misriyye, ts.
- Günay, Bektaş. *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsiri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Gündüzöz, Soner. "Şâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*. 38/384. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdüsselam Abduşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân. *el-Muhtesab fi tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kirâ'ât ve'l-îzâhi 'anhâ*. Mısır: el-Meclisü'l-â'la li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1999.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmed. *Muhtasar fi şevâzzi'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bed'î*. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Zâdü'l-Mesîr fi 'İlmi't-Tefsîr*. thk. Abdurrezzak el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2001.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-Kirâati'l-Aşr*. thk. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- İpsirli, Mehmet. "Dersîâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*. 9/185-186. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Karaçam, İsmail. *Kirâat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri*. İstanbul: İfav Yayınları, 2018.
- Köseoğlu, Mustafa. *Günümüz tefsir problemleri açısından Ömer Nasuhi Bilmen tefsirinin tahlili*. Karaman: Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Berdunî. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Küçük, Hasan - Ertan, Veli. "Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi". *Din Müesseseleri ve Din Âlimleri*. 103-107. İstanbul, 1976.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedyevî. Beyrut: Dâru'l-Kelimü't-Tayyib, 1998.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-Ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l-Arabî, 1981.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn. *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1974.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn - Mahallî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn. *Tefsîru'l-Celâleyn*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1. Basım, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Topaloğlu, Bekir - Öztürk, Osman. *Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslâmî Eserler Bibliyografyası*. Ankara: DİB Yayınları, 1975.
- Yaran, Rahmi. "Ömer Nasuhi Bilmen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*. 6/162-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yavuz, Hulusi. "Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen'in İlim ve Kültür Tarihimizdeki Yeri ve Tesiri". *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâm*. 207-218. İstanbul, 1991.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*. thk. Abdülcélil Abduh Şelbî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed. *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, 1957.